

18. Shulha S. (2018). *Volynski chekhy: natsionalna identychnist ta istorychna pamiat* [Volyn Czechs: national identity and historical memory]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia* [Historical and political studies]. Spetsialnyi vypusk. 109-116.
19. Shulha S. (2018). *Cheska ta nimetska immihratsiia na Volyn: komparatyvnyi analiz* [Czech and German Immigration to Volyn: Comparative Analysis]. Knowledge, Education, Law, Management. № 1(21). S. 197-205.
20. (2013). *Dejiny Cechu na Ukrajinie / Istoriia chekhiv v Ukraini* [History of the Czechs in Ukraine]. K.: NAU, 600.
21. Vaculík J. (1998). *Dějiny Volyňských Čechů II. (1914-1945)* [History of the Volyn Czechs II. (1914-1945)]. Praha, 102.

**Чуян И. Л.**

**Материальные факторы организации повседневной жизни чехов Советской Украины: питание и жильё (1921 – 1934 гг.).**

На основе анализа исследовательских достижений отечественной и зарубежной исторической науки рассматриваются материальные факторы формирования повседневной жизни чешского населения советской Украины на протяжении 1921 – 1934 гг. среди которых особое место занимают питание и жильё. Ведь именно они стали индикатором уровня и качества жизни национального меньшинства в этот период. Рассматриваются кулинарные предпочтения чехов и национальные особенности кухни поселенцев. Устанавливается связь процесса потребления пищи с налаживанием социальной коммуникации. Определяются способы получения чехами продуктов питания во время Голодоморов 1921 – 1923 гг. и 1932 – 1933 гг. Обращается внимание на состав рациона чешского крестьянства в это время. Исследуется застройка чешских поселений. Характеризуются особенности устройства крестьянского двора в чешском селении: строительство жилья, использование строительных материалов, применение техник домостроения, конструкция и интерьер домов, расположения хозяйственных сооружений.

**Ключевые слова:** повседневная жизнь, материальная культура, чехи, Украина, питание, жильё.

**Chuyan I. L.**

**Material factors of the organization of the everyday life of the schools of Soviet Ukraine: food and housing (1921 – 1934).**

Based on the analysis of the research achievements of domestic and foreign historical science, the material factors in the formation of the daily life of the Czech population of Soviet Ukraine during 1921-1934 are considered. among which a special place is occupied by food and housing. After all, they became an indicator of the level and quality of life of national minorities in this period. The culinary preferences of the Czechs and the national characteristics of the cuisine of the settlers are considered. The connection between the process of food consumption and the establishment of social communication is established. Methods are being determined for Czechs to obtain food during the famines of 1921 – 1923. and 1932 – 1933 Attention is paid to the composition of the diet of the Czech peasantry at this time. The development of Czech settlements is investigated. The features of the peasant yard in a Czech village are characterized: housing construction, the use of building materials, the use of house-building techniques, the construction and interior of houses, the location of economic structures.

**Keywords:** daily life, material culture, Czechs, Ukraine, food, housing.

УДК 94:321.7:323(477)

**І.В. Стюпул**

## **ДЕМОКРАТИЧНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ**

В статті на основі архівних матеріалів показана провідна роль місцевого населення та демократичних традицій українського націоналізму в діяльності націоналістичного руху на території Центральної України в період Другої світової війни.

**Ключові слова:** націоналістичний рух, «Просвіта», демократичні традиції українського націоналізму.

В основі міфу про українців як про націю з демократичними традиціями лежить усвідомлення, що альфою й омегою її історичного процесу є Наддніпряньська Україна.

*Дж. Армстронг*

Історичне минуле значною мірою впливає на сучасні суспільно-політичні процеси в Україні, та на її відносини з іншими країнами. Багато лідерів ОУН віддали свої життя, здоров'я і свободу під час трагічної боротьби українців за незалежність. Однак багатьом з цих націоналістів були властиві етноцентризм, ксенофобія або антисемітизм. На фоні необізнаності більшої частини населення політики розхитують історичні питання, а на конфліктах пам'яті між народами будують свою пропаганду та інформаційні війни.

Це актуалізує дослідження в націоналістичному русі періоду Другої світової війни демократичних традицій українського націоналізму та державотворення Наддніпрянської України, що яскраво проглядається в опрацьованих нами архівно-слідчих справах.

Дана стаття на основі архівних матеріалів допоможе продемонструвати історичну спадковість, неперервність та єдність боротьби українців за незалежність своєї держави.

Мета статі – на основі архівно-слідчих справ проаналізувати соціальну базу та характер націоналістичного руху Центральної України в період Другої світової війни (на прикладі с. Червона Кам'янка).

Для реалізації мети були виконані такі завдання:

– опрацьовано історіографію, що торкалася питань націоналістичного руху на території Центральної України в період Другої світової війни;

– на основі архівно-слідчих справ осіб, звинувачених в українському націоналізмі, які зберігаються у Державному архіві Кіровоградської області досліджено діяльність націоналістичної організації с Червона Кам'янка, Олександрійського району, Кіровоградської області;

– проаналізуваносоціальну структуру членів Червонокам'янської націоналістичної організації;

– виявлено ставлення місцевого населення до ідеологічних засад ОУН, її взаємо-вплив з демократичними традиціями українського націоналізму Наддніпрянської України.

Українська націоналістична історіографічна думка представлена безпосередніми учасниками руху опору, які опинилися в еміграції. Їхні праці друкувалися на сторінках періодичних видань у Мюнхені, Нью-Йорку, Парижі, виходили і окремі видання, деякі з них було перевидано в Україні після здобуття нею незалежності у 1991р. Спроби першого аналізу можна знайти в працях істориків діаспори О. Субтельного, Г. Гордашевича, А. Бадрія, З. Книша, Л. Ребета. Націоналістичний напрямок має великі переваги у галузі накопичення матеріалів створення загальних робіт, недоліком є вузькість та хибність оцінок, недостатня об'єктивність, надзвичайна заполітизованість і негнучкість ідей та думок.

Представники радянської та російської науки, а також значна частина польських, чеських вчених та публіцистів, акцентують на терористичній діяльності, яка мала місце в історії ОУН, але лише як реакція на іншу антиукраїнську діяльність. В російській історіографії після 1991 р. реанімовано ідеологічні засади радянської школи, де національний рух подається як «бандитсько-націоналістичні» формування колабораціоністського спрямування, який не був масовим та властивий тільки західним регіонам.

Дослідження діяльності націоналістичного руху після здобуття Україною незалежності стало однією з найбільш популярних, а водночас і найсуперечливіших наукових проблем. 1997 р. за дорученням Президента України була створена Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН і УПА, яка була сформована в Інституті історії України НАН України (керівник С. Кульчицький). 2005 р. оприлюднено фаховий

висновок та фундаментальне зведне дослідження [8].

На наш погляд, націоналістичний рух на східно-українських землях потребує окремого дослідження. Володимир Косик одним із головних аспектів боротьби ОУН-УПА на східних землях вважає питання, як ставилося населення до українських націоналістів із західних земель і взагалі до націоналістичної діяльності [7]. Ковальчук В.С. досліджує методи діяльності ОУН та їхню ефективність, реакцію місцевого населення, розвінчує радянський міф про націоналістичне підпілля як виключно західноукраїнське явище [6]. Я. Шолох у праці «Соціальна база ОУН і УПА на східній Україні та її вплив на еволюцію та ідеологію інтегрального націоналізму» аналізує соціальну активність різних верств населення на теренах Східної України, та показує яким чином східноукраїнський фактор вплинув на перегляд ідеологічних засад українського національно-визвольного руху 30-х – 50-х рр. ХХ ст. [10]

Фактичний матеріал опрацьованих нами досліджень містить свідчення про організацію та структуру націоналістичного підпілля ОУН, присвячений діяльності похідних груп, а серед діячів здебільшого називають представників Західної України. Висвітлення ролі місцевого населення є відсутнім або побіжним, а наявні матеріали це не спеціальні дослідження. Також уваги, на наш погляд, потребує відродження у націоналістичному русі періоду Другої світової війни демократичних традицій українського націоналізму та державотворення Наддніпрянської України, що яскраво проглядається у досліджених нами архівно-слідчих справах на осіб звинувачених в українському націоналізмі. Адже як нам відомо перехід українського інтегрального націоналізму до демократичної платформи був зумовлений саме східноукраїнськими впливами.

Тому постає необхідність, на основі матеріалу розсекречених архівів КДБ, ґрунтового дослідження специфіки національно-визвольного руху періоду Другої світової війни у східних, центральних та південних регіонах України, його історичної спадковості, неперервності та єдності в межах всієї України від Луганська до Ужгорода.

Прихильники націоналістичного руху та їх родичі потрапили під репресивну машину радянської тоталітарної системи. На початку війни мобілізовані у Червону армію масово потрапляли в оточення та поверталися додому, на вже окуповані нацистами території.

Батька керівника Червонокам'янської організації Б. Н. Федченка було заарештовано у 1937 р. за участь в українській націоналістичній групі. В цей період Олександрійським РВ НКВС були арештовані і засуджені до розстрілу 12 чоловік: в основному вчителі, кілька директорів шкіл, педтехнікумів, зернотехнікуму, секретар райкому комсомолу.

К. Ю. Шаповалова була донькою селянина, який мав 15 десятин землі за це його розкуркулили, вигнали з хати, а матір забрали у в'язницю. «Працюючи вчителькою, – свідчить підсудна, – я постійно відчувала тиск, що я дочка розкуркуленого. Більшовицькі прихвостні хотіли мене вигнати з роботи, аби цього не сталося, я змушена була у 1935 році вступити у комсомол» [3, арк. 56].

Чоловік Є. Ф. Варяниці був репресований у 1937 р. У червні 1942 р. на зібранні «Просвіти», за матеріалами слідства вона говорила: «Нас більшовики залякували, ми жили у вічному страху що за тобою прийдуть і арештують. Мого чоловіка вислали на Далекий Схід» [3, арк. 60]. «Тепер нам потрібно порадитися з більшовиками, – продовжує вона, – Я тепер нічого не боюся, влада тепер наша» [3, арк. 61].

Один з ідеологів червонокам'янської «Просвіти» І. І. Шевченко був мобілізований до армії, але його підрозділ не зміг переправитися через Дніпро, а командири «розбіглися». Зупинились переночувати на якомусь хуторі, а той на ранок вже був окупований німцями. Повернувшись додому став директором Червонокам'янської

школи, а потім директором театру [1, арк.41]. Трансформація поглядів одного з ідеологів червонокам'янської «Просвіти», проглядається в тому що коли йому окупаційна влада запропонувала прийняти школу в Червоній Кам'янці на посаді директора, він відмовився. Він свідчить: «В селі були скликані збори, де народ вибрав мене директором, я про це не знав на зборах мене не було. У вересні 1941 р. вдруге викликали в м. Олександрію, і я дав згоду, так як був обраний селом» [3, арк. 12]. Г. В. Кравченко, який до війни був учнем, на процесі згадує що «на уроках під час радянської влади Шевченко цитував К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, а зараз що він говорить?» [1, арк. 101]. Також на процесі директору школи приписували слова: «Тепер (при німцях) можна вільно говорити на біле, що воно біле». Також свідки наводять слова І.І. Шевченка: «Я син попа, я є і буду противником радянської влади» [3, арк. 56].

Г. І. Бугрій був мобілізований до армії, в перші дні війни потрапив в оточення. Втік з табору для військовополонених, а повернувшись додому, отримав посаду вчителя в Червонокам'янській школі [1, арк. 127].

На основі аналізу біографій учасників Червонокам'янської організації можна сказати, що більшість учасників націоналістичного руху ще до Другої світової війни стали жертвами довоєнної радянської тоталітарної системи. Помилки радянського командування на перших етапах війни, відсутність ефективної організації евакуації призвели до того, що солдати, мобілізовані до Червоної армії, потрапляли в оточення, бачили безглуздість людських жертв та передбачали крах радянської тоталітарної машини. Все це породжувало сподівання на те, що гітлерівський режим буде лояльнішим до українців, і як результат не заважатиме відновленню Української держави.

Першим керівником Червонокам'янської організації, за показаннями К. І. Константинової, керівником кустової ОУН був місцевий головний лікар Горячий (ініціали не згадуються). Активна учасниця Олександрійського проводу показує що Горячий мав відносини з Я. М. Ференцом, і останній давав йому дуже позитивну характеристику, але перший керівник Червонокам'янської організації був арештований німцями [2, арк. 135]. За показаннями Б. Н. Федченка, в організацію він був завербований начальником поліції І. М. Пилипенком, який за його словами був на той час керівником Червонокам'янської організації [1, арк. 43]. І. М. Пилипенко був вихідцем із Західної України, але був арештований німцями восени 1942 р. Після чого керівництво організацією на себе взяв Б. Н. Федченко [1, арк. 46].

За свідченнями І.І. Шевченка в Червоній Кам'янці була організована «Просвіта» в яку входив весь вчительський колектив, а всього в організації було приблизно біля 30-50 осіб [3, арк.13]. За матеріалами слідства до складу червонокам'янської організації входили І.І. Шевченко, В.Г. Мезенцева, К.Ю. Шаповалова, І.В. Філанейко та його дружина, П.А. Базен, Г.І. Бугрій, Д.М. Димиденко, Н.Я. Сергієнко, С.Н. Сергієнко, Є.Ф. Варяниця, О.А. Осипова, Н.Я. Савченко, Д.С. Довгополий, Д.М. Димиденко, М.С. Удовиченко, М.М. Артюх, Г.В. Кравченко. Серед ініціаторів створення націоналістичної організації підслідні називають І.Н. Пиндика, режисера театру.

Американський політолог аналізуючи соціальну базу ОУН і УПА на Східній Україні Дж. Армстронг серед свідомих учасників руху відзначає сільську інтелігенцію але зазначає, що в період Української революції в авангарді руху стояла інтелігенція, підтримана селянством, а в період Другої світової війни, після двадцятилітнього панування радянської влади, інтелігенція залишилась єдиним оборонцем національної ідеї [10, с. 167-168]. Тому соціальну базу націоналістичного руху складала переважно інтелігенція, яка найменше піддавалася впливу агітації з боку радянської тоталітарної системи.

Під прикриттям українських клубів та нововідкритих товариств «Просвіта» оунівці пропагували серед населення національні цінності, виступали з гаслами державної незалежності, читали лекції з української історії, проводили культурні заходи, намагаючись відродити духовну та національну свідомість мешканців колись підрадянської України. Основним акцентом у поширенні українських визвольних ідей на Східній Україні стало проведення масштабної культурно-просвітницької роботи серед населення.

Але через низку об'єктивних обставин: брак часу для закріплення ідей ОУН серед населення, інтенсивну русифікацію, пасивність і звичку пристосовуватись до будь-яких обставин, побоювання за можливі репресії з боку нацистів та комуністів (у разі їх повернення), – більшість населення центральних, південних та східних областей України в умовах окупації не перейнялась ідеями українського самостійницького руху [10, с. 165].

Червонокам'янська організація беззаперечно мала зв'язки з Олександрійським проводом ОУН(б) на чолі з Я. М. Ференцом. Члени організації у своїх показаннях говорять про отримання пропагандистської літератури з Олександрії. Серед пропагандистської літератури згадуються журнали зі Львова видані у 1934-1936 рр, журнал «Дзвін», брошури «В застенках ГПУ» та ін. [1, с. 47]. Але Б. Н. Федченко, керівник організації, показує що не мав особистих контактів з Я. М. Ференцом, а літературу отримував від актора олександрійського театру В. Васича та начальника місцевої поліції І. М. Пилипенка [1, арк. 46].

На відміну від організацій у великих містах, зокрема і Олександрійської організації, де простежується організаційна структура ОУН, вплив керівників похідних груп, ознайомлення членів з програмними документами та засадами ОУН(б) [2], Червонокам'янська організація мала самотутній характер. Б. Н. Федченко свідчить що І. М. Пилипенко планував вести підготовку по вигнанню німців з території України. «Радянська влада програє і тоді оунівці повинні вигнати німців та побудувати самостійну українську державу, – ставив завдання оунівець та вимагав, – підготовки надійних людей здібних боротися проти німців» [1, арк. 44]. Після арешту І. М. Пилипенка, вихідця із Західної України, коли керівником та ідеологом організації стає Б. Н. Федченко, вплив «західників» та ідеології ОУН є відносно незначним. І. І. Шевченко показує: «При мені представників із центру Організації українських націоналістів не було. Тільки одного разу був представник у військовій формі восени 1941 р. який сказав що слідом за німцями йдуть війська українського уряду на чолі з С. Бандерою» [3, арк. 86].

Червонокам'янська організація за матеріалами архівно-слідчих справ осіб, звинувачених в українському націоналізмі, постає не як класична оунівська організація. В різних кримінальних справах на учасників вона інкримінується по різному. У справі І. І. Шевченка та ін. [3] організація проходить, як «контрреволюційна націоналістична організація «Просвіта», а у справі Б. Н. Федченка та ін. [1], як оунівська організація бандерівського напрямку, хоча під час перегляду справи зазначено, що матеріалів про належність підсудного до ОУН не виявлено, але вирок не знято [9, с. 14]. Вживання всіма підсудними, які проходять по одній кримінальній справі, подібних слів та виразів, та їх явна відмінність в різних справах, при характеристиці тієї самої організації та діяльності, на наш погляд, свідчить про тиск з боку слідчих органів. Суб'єктивізм (можливо, свідомий) спостерігається в оцінці масштабів, цілей та методів діяльності. Специфічні методи дізнання радянських спецорганів, масова фальсифікація та виконання спущених «з гори» рознарядок щодо необхідної кількості виявлених агентів, диверсантів та інших ворогів радянської держави знецінюють і ускладнюють роботу дослідника із архівно-слідчими справами. Свідчення учасників часто суперечать один одному, не тільки серед різних учасників

судової справи, але навіть різняться у часі під час допиту однієї людини. Більшість підсудних свідомо чи інтуїтивно спотворювали, приховували чи видозмінювали інформацію, що містили їх свідчення.

Серед основних проблем з якими зіштовхнулись підпільники ОУН на Східній Україні було не сприйняття ідеї про владу однієї партії, оскільки українці УРСР мали вже досвід правління більшовиків. Також, перегляду вимагали соціально-політичні й економічні аспекти програми ОУН, та питання прав людини і національних меншин. Члени похідних груп поступово розуміли, що залучення східноукраїнських земель до національної боротьби вимагає ревізії програмових положень ОУН [10, с. 169]. Це стимулювало створення Української Головної Визвольної Ради (УГВР), ознаменувавши перехід до нової демократичної платформи.

Діяльність Червонокам'янської організації здається більш активною, порівняно навіть з Олександрійською, можливо, через менший контроль та тиск з боку окупаційної влади, а можливо через більшу кількість націоналістично налаштованої інтелігенції серед місцевого населення. Не зважаючи на те що більшість інформаційних матеріалів отримували від членів похідних груп, провідними мотивами під час агітації місцевих націоналістів серед населення було висвітлення діяльності та творів діячів національно визвольних змагань. І. І. Шевченко серед агітаційних матеріалів називає брошури про діяльність С. Петлюри, М. Міхновського, Н. Махна [3, арк. 30]. Б. Н. Федченко підготував та прочитав доповідь про С. Петлюру, який «боровся за Самостійність України» [3, арк. 35]. За матеріалами слідства, в своїх виступах серед членів організації «Просвіта» він «публічно вихваляв українських націоналістів, називав їх героями». Цікавим є те, що до «українських націоналістів» він відніс сили, які звільнили в 1918 р. Київ від більшовиків [3, арк. 55]. К. Ю. Шаповалова свідчить що в театрі ставили заборонену п'єсу «Миротворці», автором якої є «український націоналіст» Б. Грінченко [3, арк. 106]. Також у показаннях тієї ж К. Ю. Шаповалової в «ряді українських націоналістів» поряд з іменем С. Бандера вживається і ім'я В. Винниченка. До «українських націоналістів», можливо, під тиском українофобських настроїв радянської каральної системи, були зараховані крім Б. Д. Грінченка, великі генії українського народу І. Я. Франко та Т. Г. Шевченко. К. Ю. Шаповалова визнає за свою вину твердження що «Тарас Шевченко присвятив своє життя боротьбі українського народу за свою самостійність, і Іван Франко також боровся за самостійність України та незалежність Українського народу» [3, арк. 116]. Вина І. І. Шевченка також полягала у тому що він рекомендував читати «націоналіста» Б. Грінченка, І. Франка та Т. Шевченка [3, арк. 228], а також підготував доповідь на урочистому вечорі, присвяченому пам'яті Тараса Шевченка [3, арк. 48].

Серед агітаційної літератури згадується і матеріали про життя та діяльність І. Мазепи [1, арк. 117]. Також К. Ю. Шаповалова згадує що рік видання однієї з книг, яка використовувалася для підготовки агітаційних матеріалів був 1922 [3, арк. 105], місце видання не вказується. Можемо припустити, що частина агітаційного матеріалу була не оунівського походження. Дж. Армстронг значну кількість інтелігенції у націоналістичному керівництві пояснює діяльністю націонал-комуністів О. Шумського й М. Скрипника, які фактично виростили покоління, що говорило й думало українською мовою [10, с. 165].

На відміну від оунівських організацій, які діяли у великих містах, в т.ч. і в м. Олександрія, матеріали слідчих справ учасників Червонокам'янської організації, яскраво свідчать про самобутність націоналістичної діяльності та її нерозривність з традиціями попередніх історичних періодів. В матеріалах допитів І. І. Шевченко подає факт його розмови з робітником політвідділу МТС, з якої він довідався що націоналістична організація «Просвіта» в Червоній Кам'янці була організована ще в 1905 р. Активним учасником якої був М. С. Лисий [3, арк. 16], керівник хорОВОї

капели, заарештований у 1937 р. Звинувачення в участі в контрреволюційній націоналістичній групі, яка ставить своїм завданням відторгнення України від СРСР, хоча і були сфабриковані, але свідчать про певні настрої серед української інтелігенції. Звинувачення проти М. С. Лисого, разом із загальними звинуваченнями полягало у тому що у 1919 році він керував хором «Просвіти», де розучував заборонені українські пісні [9, с. 14].

Багато учасників процесу згадують репресованих у 1937 р. М. С. Лисого, Н. М. Федченка, батька організатора червонокам'янської «Просвіти», М. А. Перевязко. І. В. Філоненко говорить: «більшовики найкращих людей засилали на Соловки. Кращих вчителів Лисого, Федченка, Перевязко більшовики відправили на той світ» [3, арк. 64]. Підсудні згадують, що вони були звинувачені за антирадянську діяльність [3, арк. 17]. Поява цих звинувачень могла бути, санкціонована слідчими органами, для посилення міри покарання для учасників процесу, адже багато з них були так чи інакше пов'язані кровними чи дружніми стосунками з репресованими 30-х років.

В. Г. Мезенцева та К. Ю. Шаповаова називаються вихованками націоналіста М. С. Лисого [3, арк. 20-21]. Ці звинувачення можуть бути викликані, як тиском з боку радянських слідчих органів, так і реальним зв'язком різних поколінь українців у боротьбі за власне визволення.

На процесі приводяться слова С. Н. Сергієнка: «Наші батьки давали зразки української культури, згадайте як славилася Червонокам'янська «Просвіта», якою керував Лисий. Яка була у нас капела, які гарні пісні співали. А зараз ми так співати не вміємо. Ми повинні відновити роботу «Просвіти», і продовжити справу наших батьків» [3, арк. 67]. І. І. Шевченко згадує: «В 1920 р. в с. Червона Кам'янка організаторами українських націоналістів було підняте збройне повстання проти радянської влади, які зі зброєю в руках билися проти частин Червоної армії» [3, арк. 70]. «Робота не припинялася до самої війни, – продовжує він. – Не виключено що старі вчителі, які працювали разом з молодими Мезенцевою, Удовиченко, Шаповаловою, Вареницею, які стали продовжувачами націоналістичних ідей після арешту Лисого та ін.» [3, арк. 71].

В. Г. Мезенцева у своїх показаннях згадує мітинг, який відбувся на самому початку окупації, де співали «гімн українських націоналістів» – «Ще не вмерла Україна» [3, арк. 120]. Аналізуючи історичні джерела та літературу, можемо констатувати що в цей час похідні групи ще не дісталися території Центральної України, тим паче села Червоної Кам'янки. Також можемо припустити що формулювання пісні «Ще не вмерла Україна», як «гімну українських націоналістів» було нав'язано слідством з метою довести причетність членів Червонокам'янської організації до діяльності ОУН. Але свідчення про те що В. Г. Мезенцева «знала гімн раніше і запевняла, що учасники виконують його не на той мотив» [3, арк. 120], який пізніше виконувався учасниками організації можливо уже за словами і нотами привезеними оунівцями, говорять про значне поширення гімну серед націоналістично налаштованого населення. Знання гімну «Ще не вмерла Україна» окремими членами організації можливо пов'язані з капелою М. С. Лисого, але свідчення виконання гімну на мітингу, на наш погляд, свідчить про його поширення серед місцевого населення з часів діяльності громад, «Просвіт» та періоду національно визвольних змагань 1917-1921 рр. Таким чином самі слідчі, не бажаючи цього, визнають безперервність процесу боротьби українського населення за національну незалежність.

Більшість членів націоналістичного руху зазнали переслідувань з боку окупаційного режиму, їх учасники підлягали звільненням та арештам. Найбільша хвиля репресій припадає на 1943 рік, що пов'язано з діями на фронті та радикалізацією оунівської діяльності. Німцями була заборонена п'єса «Бондарівна» в якій український народ закликається на боротьбу проти ворогів, є вираз «Гей на

ворогів!» [1, арк. 123]. Арештовані німцями були Б. Н. Федченко, П. А. Базен, В. С. Пиндик, І. І. Шевченко. Підсудні показують, що арешти націоналістів відбулися і в інших селах [4, арк. 87].

Більшість націоналістично налаштованого місцевого населення зазнали репресивних заходів, як у довоєнні часи так і в період окупаційної влади. Розуміючи подібність радянського та нацистського режимів, основним завданням вони ставили перед собою боротьбу з проявами тоталітаризму та відновлення української державності на принципах свободи та демократії.

У школі за сприяння директора І. І. Шевченка навчання відбувалося в національному дусі. На школі було вивішено Тризуб. Серед учнів запроваджено привітання «Слава Україні» – «Героям слава!» [3, арк. 74]. В кожному класі повісити ікони та Тризуб [3, арк. 170]. На допиті К. Ю. Шаповалова пояснює енкаведистам: «Директор школи доручив мені роз'яснити на зборах, що означає наш національний герб тризуб. Для підготовки він дав мені брошуру, яка так і називалась – «Тризуб» [3, арк. 105].

В. Г. Мезенцева під час вивчення географії вказувала що «більшовики спустошили Україну, знищили українську культуру» [3, арк. 21]. Згадуються на процесі слова підсудної вчительки: «При радянській владі народ пригнічувався, сидів в тюрмах, умирав з голоду» [3, арк. 185]. 1 січня 1942 р. вчителька разом з чоловіком М. С. Удовенком, організували Новорічну вечірку для всіх вчителів. Звався він «Символізація України». Більшість були вдягнені в голубий одяг з «гербом українських націоналістів». Офіційних промов не було [3, арк. 29].

Вчителька української мови та літератури Шаповалова К. Ю. говорила «Українська мова не була чистою, в ній було багато «русизмів», а тепер коли Україну визволили від жидобільшовиків треба розмовляти чистою українською мовою та будувати свою національну культуру» [3, арк. 239]. У звіті донька розкуркуленого селянина: «Більшовики спустошили Україну, знищили українські костюми, біленьку українську хатку. Жидобільшовики не давали можливості розвивати українську культуру» [3, арк. 56]. Зараз нам важко судити про погляди учасників організації по відношенню до інших націй, справді вони були притаманні їм ще до війни, нав'язані оунівськими ідеями, які були справді притаманні деяким українським політичним діячам, чи є вигадками радянських слідчих органів. Серед багатьох звинувачень на адресу червонокам'янської організації, її діячам інкримінували те, що вони, позбавлялися від росіян. Приклад звільнення С. Коцарева із театру, за нібито доносом когось із просвітян, та побиття його німецьким комендантом, мусується на багатьох сторінках кримінальних справ. Але в черговому перегляді справи у матеріалах допиту С. Коцарева у 1961 р. читаємо: «Мені не платили жалування тому я сам взяв частину грошей із збору театру в якості винагородження собі. Хтось доніс на мене коменданту і той мене побив. Тому я був змушений поїхати» [5, арк. 71]. Ось таке «позбавлення» від росіян.

Агітація велася не тільки серед вчителів та учнів, але і серед всього населення. Проводилися націоналістичні лекції, ставилися п'єси, розучувалися пісні тощо [3, арк. 20]. Після закриття школи в січні 1942 р. та заборони «Просвіти» агітаційним майданчиком націоналістів став театр. На сцені червонокам'янського театру йшли п'єси «Наталка Полтавка», «Дай серцю волю», «За двома зайцями», «Безталанна» [4, арк. 50].

Свідчень про створення місцевих військових загонів майже не має. На думку Дж. Армстронга домінування інтелігенції у керівництві націоналістичного руху призвело до деяких негативних тенденцій. Зокрема, нестача досвіду адміністративної роботи та концентрація зусиль, насамперед, в культурній та просвітницькій діяльності [10, с. 166].



Б. Н. Федченко говорить, що зброї у них не було, лише агітаційна робота. Він показує що в боротьбі за незалежність України, націоналісти розраховували на допомогу Заходу. Їх завдання полягало в агітації та вербовці нових членів, які потім за сигналом згори зможуть підняти збройне повстання, вигнати німців та захопити владу в руки українського народу [1, арк. 51].

Протягом війни посилюється репресивна політика щодо учасників націоналістичного руху та радикалізація його антинімецького спрямування. А. Базен показує що ймовірно існувала інша організація, членом якої був І. Н. Пиндик, на його погляд, більш дієва, тому що вони мали зброю. «Крім цього Пиндик мені говорив, – свідчить П. А. Базен, – що його група має наміри напасти на німецьку поліцію та захопити зброю, тому я вважаю цю групу більш прогресивною» [1, арк. 79]. Сам П. А. Базен на допитах засвідчив, що чув розмови з приводу придбання зброї, та наявності у місцевого підпілля одного кулемета та декількох гвинтівок. Також він вказує на зв'язки з групою партизанів, які знаходились в Лозоватському лісі, і про свої наміри боротися проти німців [1, арк. 75]. Г. В. Кравченко свідчить, що Б. Н. Федченко закликав націоналістів убивати німців та забирати у них зброю. Коли буде відповідний сигнал повести за собою маси на боротьбу проти більшовиків та німців [1, арк. 97].

Учасники націоналістичного руху розуміли подібність тоталітарних рис нацистського та радянського режимів. Основною метою їх діяльності було повалення цих режимів, встановлення демократичного ладу, справедливої соціально-економічної системи, необхідною умовою реалізації якої вони вважали досягнення Україною незалежності.

Уроки цих подій полягають в тому, що результативність національного руху полягає не у протиставленні методів та шляхів Західної та Наддніпрянської України, а у єдності його мети боротьби українського народу за свою незалежність.

1. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 5907. Спр. 12715.
2. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 5907. Спр. 13855.
3. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 5907. Спр. 9359. Т. 1.
4. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 5907. Спр. 9359. Т. 2.
5. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 5907. Спр. 9359. Т. 3.
6. *Ковальчук В.* ОУН в Центральній Південній та Східній Україні 1941—1950-ті рр. К.: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2011. 80 с.
7. *Косик В.* Проблеми дослідження національно-визвольної боротьби ОУН-УПА на східноукраїнських землях [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.schoollife.org.ua/problema-doslidzhennya-borotby-oun-up/>
8. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / С.В. Кульчицький (відп. ред.). К.: Наук. думка, 2005. 495 с.
9. *Орел С. В.* Розстріляна «Просвіта» [Текст] / С.В. Орел. Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 2014. 155,[1] с.
10. *Шолох Я. Л.* Соціальна база ОУН і УПА на Східній Україні та її вплив на еволюцію ідеології інтегрального націоналізму (за документами та матеріалами зарубіжних досліджень) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць: у 2 ч. / НАН України, Інститут історії України; відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. К., 2004. Вип. 11. Ч. 2. С. 160-172.

#### References

1. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. F. 5907. Spr. 12715.
2. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. F. 5907. Spr. 13855.
3. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. F. 5907. Spr. 9359. T. 1.
4. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. F. 5907. Spr. 9359. T. 2.
5. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti. F. 5907. Spr. 9359. T. 3.
6. *Kovalchuk V.* OUN v Tsentralnii Pivdennii ta Skhidnii Ukraini 1941—1950-ti rr. K.: Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhерeloznavstva NAN Ukrainy, 2011. 80 s.

7. Kosyk V. Problemy doslidzhennia natsionalno-vyzvolnoi borotby OUN-UPA na skhidnoukrain-skykh zemliakh [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://www.schoollife.org.ua/problema-doslidzhennya-borotby-oun-up/>
8. Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armia: Istorychni narisy / NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy / S.V. Kulchytskyi (vidp. red.). K.: Nauk. dumka, 2005. 495 s.
9. Orel S. V. Rozstriliana «Prosvita» [Tekst] / S.V. Orel. Kirovohrad: Tsentralno-Ukrainske vyd-vo, 2014. 155,[1] s.
10. Sholokh Ya. L. Sotsialna baza OUN i UPA na Skhidnii Ukraini ta yii vplyv na evoliutsiiu ideolohii intehrlnoho natsionalizmu (za dokumentamy ta materialamy zarubizhnykh doslidzhen) // Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky: Zbirnyk naukovykh prats: u 2 ch. / NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy; vidp. red. M.F. Dmytriienko. K., 2004. Vyp. 11. Ch. 2. S. 160-172.

**Стьопул И. В.**

**Демократические традиции украинского национализма.**

*В статье на основе архивных материалов показана ведущая роль местного населения и демократических традиций украинского национализма в деятельности националистического движения на территории Центральной Украины в период Второй мировой войны.*

**Ключевые слова:** националистическое движение, «Просвита», демократические традиции украинского национализма.

**Stiopul I. V.**

**Democratic traditions of Ukrainian nationalism.**

*The article on the basis of archival materials shows the leading role of the local population and the democratic traditions of Ukrainian nationalism in the activity of the nationalist movement in the territory of Central Ukraine during the Second World War.*

**Key words:** nationalist movement, "Prosvita", democratic traditions of Ukrainian nationalism.

УДК: 94(477):314.151.3-054.75 «1945/1953»

**Д.Ю. КРАВЧЕНКО**

## **ПРОБЛЕМА «ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ»-НЕПОВЕРНЕНЦІВ У ПЕРІОД ПОВОЄННОЇ РЕПАТРІАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ**

*Проаналізовано праці сучасних українських дослідників щодо проблеми «переміщених осіб»-неповерненців в період репатріації українських громадян після завершення Другої світової війни. Визначено ступінь дослідження у сучасній вітчизняній історіографії проблеми «переміщених осіб»-неповерненців з України після завершення Другої світової війни. Визначено основні напрямки наукових досліджень, присвячених цьому періоду, зазначено перспективи подальшої роботи у даному напрямку.*

*Акцентовується увага на необхідності подальших архівних розвідок та аналітичному аналізі проблеми «переміщених осіб» з України в повоєнний період, які так і не стали репатріантами: «переміщених осіб»-неповерненців. Оскільки зазначена проблема згадується в контексті інших аспектів загально-репатріаційного процесу, де порушуються лише її локальні фрагменти, відсутні спеціальні дослідження присвячені комплексному вивченню даного питання як самостійної історичної проблеми.*

**Ключові слова:** репатріація, «переміщені особи», неповерненці, післявоєнний період, історіографія, новітня історія.

Дослідження проблеми репатріації є на сьогодні надзвичайно актуальною для розуміння складних суспільно-політичних, соціально-економічних, міжнародних процесів у 40-50-ті рр. ХХ століття та їх уроків для сьогодення, відтворення об'єктивної картини подій, осмислення історичної долі українських громадян «переміщених осіб»-неповерненців. Значимість означених проблем актуалізується сьогодні нестабільною ситуацією на Сході України, анексією Криму та активізацією у зв'язку з цим міграційних процесів та інформаційної агресії Російської Федерації проти України і набуває не лише наукової ваги, а й загальнонаціональної та міжнародної, геополітичної.